

Rolf Johansson

REGISTRERING AV FLYTTARE

En källkritisk granskning av svenskt kyrkoboksmaterial 1840—90

Utflyttningen från Sverige tilldrog sig redan under 1700-talet tidvis statsmakternas intresse. En "folkbrist" orsakad av utflyttningen ur riket ansågs föreligga. Tabellkommissionen tyckte sig genom en jämförelse av den faktiska folkmängden år 1757 och den som kunde framräknas för detta år med utgångspunkt från 1754 års befolkningssiffror kunna konstatera en årlig utvandring av cirka 8.000 personer.

Per Wargentin, tabellkommissionens ledande kraft, hade visserligen ställt sig bakom dessa beräkningar, men han tvivlade på resultatet. Han misstänkte att den framräknade diskrepansen uppstått genom bristande registrering av flyttare. Genom hans insats avhjälpes en rad svagheter, som tidigare vidlåtit befolkningsstatistiken. Efter intensivt arbete kunde Wargentin konstatera, att föreställningen om en stor utvandring ur riket var inbillning. Upphovet till denna var dels felaktigheter i folkmängdstabellerna, dels uttalanden av "obetänksamma resande, som råkat och sett flera hundra svenskar i London, Köpenhamn och flerstädes, och därav trott att hela England och Danmark voro fulla av svenskar, förgätande att några hundra svenskar, som syntes i främmande huvudstäder, voro nästan de enda uti hela det riket, och att deras utvandring behövt måhända 40—50 år, under vilken tid även till Sverige kommit ersättning av många inflyttade främlingar".¹

Under 1850-talet visade myndigheterna åter intresse för emigrationen. Nu rörde det sig om en påvisbar utflyttning ur riket och inte om en statistisk missvisning vid beräkningen av folkmängden.

Den befolkningsstatistik, som tabellverket producerade på 1850-talet, grundade sig på material, som prästerskapet årligen redovisade i de s.k. sockentabellerna. Dessa sammandrogs till prosteritabeller, vilka i sin tur låg till grund för rikssammandraget. Detta uppgjordes efter landets administrativa läns- eller ecklesias-

¹ BiSOS, serie A, 1851—55, första avdelningen, s. 67 f. Hofsten, E./Lundström, H.: Swedish Population History (Urval nr 8, 1976), s. 16 samt 60 ff.

Om 1700-talets befolkningsstatistik se *The Biography of a People* (1974).

Om jämförelse mellan folkmängdens storlek enligt mantalslängderna och befolkningsstatistiken, se: Lext, G.: Mantalskrivningen i Sverige före 1860 (1968), s. 241 ff.

tiska stiftsindelning.² Grunden till denna befolkningsstatistik hade lagts redan i 1686 års kyrkolag. I denna stadgades bland annat, att i kyrkoböckerna skall införas ”deras namn, som tid efter annan flyttat in uti eller utur församlingen, med efter rättelse vadan de komne äro, huru de sig förhållit och vart de fara”.³

Något enhetligt system för förandet av flyttningslängder hade aldrig införts och förelåg sålunda inte heller på 1850-talet. I samband med redogörelsen för folkmängden upptog visserligen tabellformulären särskilda rubriker för ut- och inflyttade, men här lämnades inga specifikationer av flyttningsorter. Tabellkommissionen nöjde sig med femårssammandrag över de till resp. från församlingen flyttade. Från och med 1840 begärde man endast in uppgifter om nettoflyttningen.⁴ Flyttningslängdernas uppgifter ansågs också vara synnerligen bristfälliga. Tabellkommissionen befarade, att en betydlig emigration förekom, vilken prästerskapet var ovetande om.⁵ Den kommitté, som utredde frågan om inrättandet av ett statistiskt ämbetsverk, förordade att polis- och kommunalmyndigheterna noga skulle tillse, att de flyttande inte kringgick föreskriven anteckning i in- och utflyttningslängderna. Därigenom kunde dessa längder bli säkrare källor för flyttningsstatistiken.⁶

För resor till och från riket liksom för dylika mellan olika svenska orter erfordrades ännu pass — fram till och med september månad år 1860. Över utfärdade pass fördes journaler vid länsstyrelserna samt vid magistraterna i vissa städer. Genom att utnyttja dessa passjournaler sökte tabellkommissionen erhålla erforderliga uppgifter för den önskade emigrationsstatistiken.⁷ När passtvänet upphävdes år 1860, bortföll emellertid denna källa till kunskap om utflyttningen ur riket. Statistiska centralbyrån ansåg sig inte heller ha anledning att ersätta denna källa med någon annan. Det amerikanska inbördeskriget förmodades ha minskat utvandringen till Amerika, och den inomeuropeiska emigrationen ignorerades.⁸

Den brist på enhetlighet, som rådde inom kyrkoskrivningen, sökte man avhjälpa. I en cirkulärskrivelse till domkapitlen år 1860 fastställdes att särskilda formulär skulle användas vid förandet av in- och utflyttnings- samt husförhørs-

² Underdånigt betänkande och förslag rörande tillsättning af ett statistiskt ämbetsverk (1856), s. 34.

³ 1686 års kyrkolag, kap. 24, § 8. *Rydén, A. J.*: Sveriges kyrkolag af år 1686 (1871), s. 328 f.

⁴ *Carlsson, S.*: Flyttningsintensiteten i det svenska agrarsamhället. *Turun Historiallinen Arkisto* 28/1973.

Tedebrand, L.-G.: Sources for the history of Swedish emigration (From Sweden to America, 1976).

⁵ BiSOS, serie A, 1851—55, första avdelningen, s. 70.

⁶ Underdånigt betänkande och förslag . . . , s. 71 och 78.

⁷ Angående detta materials tillförlitlighet se: *Wirén, A.*: Uppbrott från örtagård (1975), s. 25 ff.

⁸ *Odén, B.*: Den urbana emigrationen från Sverige 1840—1872 (manuskript 1964), s. 55.

längder.⁹ Vid denna tid ändrades också själva insamlingsförfarandet av data för befolkningsstatistiken. Varje år från och med 1860 insändes från pastorsämbetena direkt till Statistiska centralbyrån s.k. summariska folkmängdsredogörelser. I dessa angavs församlingarnas folkmängd den 1/1 och den 31/12 varje år samt antalet födda, döda, in- och utflyttade. Män och kvinnor redovisades var för sig. Folkräkningar företogs vart tionde år från och med 1860. De tillgick så, att utdrag ur husförhörlängden insändes till Statistiska centralbyrån.¹⁰

När det år 1865 åter ansågs befogat att redovisa emigrationen, var förutsättningarna för ett utnyttjande av kyrkoboksmaterialet betydligt större än tidigare. I ett cirkulär av den 8 november 1865 hette det, att detta års summariska folkmängdsredogörelse skulle "åtföljas av en specifik förteckning till namn, yrke och ålder å de personer, som veterligen från riket utflyttat under vartdera av de fem åren 1861—1865 . . . samt att även framgent varje års summariska redogörelse över folkmängdens förändringar skall upptaga en dylik förteckning".¹¹

Den emigrationsstatistik, som på detta sätt erhöles, misstänktes vara något otillförlitlig. Alla som utvandrade kom inte med i de förteckningar, som insändes till Statistiska centralbyrån. På statistisk väg sökte Gustav Sundbärg beräkna den oredovisade nettoutvandringens omfattning. För exempelvis tioårsperioden 1861—70 jämförde Sundbärg den framräknade folkökningen för dessa tio år med den för perioden uppgivna och erhöi därvid en skillnad på 39 001 personer. Detta betydde att den oredovisade nettoemigrationen uppgick till hela 32 % av den redovisade. Detta tal kunde dock korrigeras till cirka 20 %. Vid 1870 års folkräkning avfördes nämligen för första gången de "obefintliga". Härvid ströks ett antal personer, som borde ha avförts redan vid 1860 års folkräkning, eller ej bort avföras alls.¹²

Sundbärg kunde således på statistisk väg konstatera att emigrationsstatistiken var osäker, och att den särskilt under vissa perioder angav alltför låga siffror. Hur tillförlitliga är då Sundbärgs resultat, och hur skall hans siffror tolkas? Detta problem har de senare årens emigrationsforskare haft anledning att ta ställning till. Alla har kunnat instämma i att statistiken har sina påtagliga brister. Däremot har man inte kunnat göra några generella påståenden om hur dålig den är, men

⁹ 1936 års uppborrdskommittés betänkande (SOU 1938: 41), s. 219.

¹⁰ Om detta se: T.f. chefens för statistiska centralbyrån cirkulär d. 26 maj 1860. *Rydén*, a.a. s. 338 f.

¹¹ Chefens för statistiska centralbyrån cirkulär den 8 nov. 1865. *Rydén*, a.a. s. 357.

¹² Emigrationsutredningen, betänkandet, s. 595 och 604, samt bilaga 4, s. 251.

Sundbärg anför följande siffror för den oredovisade nettoutvandringen 1860—1900:

1861—1870	20 %
1871—1880	12 %
1881—1884	10 %
1885—1893	1 %
1893—1900	8 %

Senaste arbete rörande detta, *Hofsten, E./Lundström, H.*, a.a.

allmänt anses Sundbärings korrigeringsstal vara för låga. Han beräknade den oredovisade flyttningsförlusten och inte den oredovisade utvandringen.¹³ Den oredovisade utvandringens totala omfattning skall emellertid inte här upptagas till generell dryftning, utan istället skall frågan ställas, huruvida detta statistiska fel är jämt fördelat på olika kategorier av emigranter. Främst intresserar problemet om den europeiska utvandringen blivit registrerad i lika hög grad som amerikamigrationen. Förekommer det med andra ord systematiska bortfall i emigrationsstatistiken? Om så är fallet gäller det att fastställa tendensen i missvisningen. Visar undersökningarna en oenhetlig tendens så till vida att variationerna blir påtagliga, måste frågan ställas huruvida generaliseringar utifrån detaljstudier av emigrationsstatistiken överhuvud kan tillätas.¹⁴ I föreliggande uppsats skall dessa problem belysas genom ett studium av hur felen i statistiken uppkommit. Intresset kommer därvid i första hand att vara knutet till den sydsvenska flyttningen med dess speciella struktur.

1

Summariska folkmängdsredogörelsernas emigrantlistor är sekundärkällor. Den person, som veterligen hade utvandrat, skulle av pastor upptas i förteckningen. Sin kunskap härom hämtade pastor i utflyttningslängden, där alla som uttagit flyttningsbetyg var antecknade. Det är självfallet att slarvfel lätt kunde uppkomma vid detta arbete, men även fel av systematisk natur var möjliga. En del präster kunde fatta sin uppgift så, att det gällde att redovisa utvandringen till Amerika.¹ I dylika fall blev den övriga migrationen oredovisad. Dessa typer av fel är lätta att komma åt genom att jämföra emigrantförteckning med utflyttningslängd.

Flera forskare har gripit sig an denna uppgift. När Björn Rondahl ställde emigrantlistorna mot utflyttningslängden för Söderala och Ljusne kapellförsamling, fann han vissa avvikelser, som dock var för små för att fullständigt behöva redovisas.² L.-G. Tedebrands motsvarande undersökning för Njurunda församling 1880, 1885, 1890 och 1895 ledde fram till konstaterandet, ”att det föreligger en mycket god överensstämmelse mellan de summariska folkmängdsredogörelsernas emigrantlistor och utflyttningslängderna”.³

Hans Norman kontrollerade på samma sätt emigrantförteckningarnas uppgifter

¹³ *Tedebrand, L.-G.*: Västernorrland och Nordamerika 1875—1913 (1972), s. 321 f.

¹⁴ *Odén, a.a. s. 56. Odén, B.*: Ekonomiska emigrationsmodeller och historisk forskning (Scandia 1971), s. 44.

¹ *Odén, B.*: Problem vid användningen av historisk-statistiskt material (Studier i historisk metode II, 1967).

² *Rondahl, B.*: Emigration, folkomflyttningar och säsongarbete i ett sågverksdistrikt i södra Hälsingland 1865—1910 (1972), s. 42.

³ *Tedebrand (1972), a.a. s. 72 f.* Han undersöker här endast migrationen till Nordamerika.

för Kumla och Karlskoga och fann att han kunde ansluta sig till Tedebrands bedömning. Under hela perioden 1861—1905 behövde summariska folkmängdsredogörelsernas uppgifter över emigranter från de båda församlingarna blott ökas med 2,8 resp. 3,6 %. Slarv vid överföringen av uppgifterna ur flyttningslängderna var enligt Norman orsaken till bortfallet.⁴

När Bo Öhngren instämmer i Tedebrands allmänna omdöme, att de summariska folkmängdsredogörelserna har ett högt källvärde, gäller detta inte bara uppgifterna om emigrationen utan också den interna migrationen och folkmängdssiffrorna.⁵ Bo Kronborg och Thomas Nilsson, som använder husförhörslängden som huvudkälla, när de, med Halmstad som utgångspunkt, skall beskriva den inrikes befolkningsomflyttningens mönster i samband med industrialiserings- och urbaniseringsprocesserna, utnyttjar summariska folkmängdsredogörelsernas emigrantlistor för att belysa utvandringen från en stadsbygd. För folkräkningsåren 1870, 1880, 1890, 1900 och 1910 ställer författarna emigrantförteckningarna mot husförhörslängdernas uppgifter. De finner samma goda överensstämmelse mellan dessa båda källor, som ovan nämnda forskare funnit mellan emigrantlistorna och utflyttningslängderna.⁶

I sin undersökning av den blekingska utvandringen har emellertid Agnes Wirén funnit, att utflyttningslängderna för hela 1860-talet har ett betydligt större antal emigranter än de summariska folkmängdsredogörelserna. De sistnämndas siffror borde ökas med nära 20 % för perioden 1861—65 och med 8 % för årtiondets senare hälft. Hon konstaterade också, att uppgifterna stämmer betydligt bättre för den amerikanska utvandringen än för den europeiska.⁷

Den ovan gjorda översikten visar att de forskare, som funnit en god överensstämmelse mellan emigrantförteckningarna och utflyttningslängderna, alla har undersökt områden med en starkt amerikainriktad utvandring. Detta gäller dock inte Kronborg/Nilssons studie rörande Halmstad. Särskilt under 1870-talet hade nära hälften av utvandrarerna därifrån betyg till europeiska länder. Författarnas test av emigrantlistorna omfattar dock bara de här aktuella gränsåren 1870 och 1880. I blekingematerialet är avvikelserna mera påtagliga, och förhållandevis störst för den europeiskt inriktade emigrationen. Wiréns undersökning omfattar endast 1860-talet, då man har skäl att vänta en sämre redovisning bland annat på grund av den retroaktiva insamlingen 1865.

⁴ Norman, H.: Från Bergslagen till Nordamerika (1974), s. 16 not 1.

⁵ Öhngren, B.: Folk i rörelse (1974), s. 61 f.

⁶ Kronborg, B./Nilsson, T.: Stadsflyttare (1975), s. 120 ff. Ett frågetecken kan ställas inför valet av kontrollår. Författarna säger i annat sammanhang (s. 45), att den officiella statistiken är bäst och utförligast under folkräkningsåren. Det ligger nära till hands att misstänka, att också emigrantförteckningarna fördes med större noggrannhet just vid dessa tillfällen, då redogörelsens uppgifter skulle bringas i överensstämmelse med folkräkningsresultatet.

⁷ Wirén, a.a. s. 27 f.

Tabell I. Antal emigranter i emigrantlistor resp. utflyttningslängder.⁸

	Emigrantlistorna	Utflyttningslängden	Oredovisad utvandring
Algutsboda 1861—1870	111	124	12 %
Virestad 1861—1870	49	81	65 %
Vissefjärda 1861—1869	53	72	35 %
1870—1879	76	122	60 %
1880—1889	223	258	16 %
1890—1899	510	529	4 %

Tabell II. Amerikaemigrationens omfattning i de tre socknarna.

Algutsboda	1861—70	80 %
Virestad	1861—70	42 %
Vissefjärda	1861—99	82 %
	(1861—70)	93 %

En något annorlunda bild av källvärdet hos emigrantlistorna kommer fram i några undersökningar som gjorts vid Historiska institutionen i Växjö, och som redovisas i tabell I.

I samtliga tre smålandssocknar visar emigrantförteckningarna alltför små siffror. För Vissefjärda har undersökningen utsträckt i tiden fram till sekelskiftet. Ännu på 1880-talet är överensstämmelsen dålig mellan emigrantlistan och utflyttningslängden. Virestad har under 1860-talet en relativt obetydlig utvandring. Siffermaterialet är därför mycket litet och tillåter inga säkra slutsatser. Det är dock intressant att avvikelserna är störst i denna församling, som samtidigt har den lägsta andelen amerikaemigranter. Författarna har genomgående konstaterat att amerikautvandringen är bättre redovisad än emigrationen till europeiska länder.

I tabell III ställs 1860-talets emigrantförteckningar mot utflyttningslängderna i ett antal stadsförsamlingar.

⁸ Uppgifterna i tabellerna I och II är hämtade ur följande opublicerade trebetygsuppsatser:
Berglund, B: Emigrationen från Algutsboda församling 1840—70. En källkritisk undersökning (1969).

Johansson, S: Emigrationen från Virestads socken 1840—70. En källkritisk undersökning (1969).

Johannesson, C.: Källkritik — arbetsvandringar — emigration. En lokalundersökning från Vissefjärda församling 1800—1899 (1970).

Tabell III. Jämförelse mellan emigrantförteckning och utflyttningslängd i 21 stadsförsamlingar för perioden 1861—70.

	Antal emigranter enligt		Den oredovisade utflyttningen i % av den redovisade
	förteckningen	utflyttningslängden	
Helsingborg	843	846	0,4
Gävle	271	273	0,7
Sölvesborg	145	149	2,8
Örebro	355	368	3,7
Varberg	86	91	5,8
Ystad	462	491	6,3
Karlshamn	211	230	9,0
Kalmar	215	235	9,3
Falkenberg	68	75	10,3
Växjö	172	197	14,5
Jönköping	505	579	14,7
Vänersborg	119	138	16,0
Ängelholm	105	122	16,2
Lund	612	720	17,6
Laholm	50	60	20,0
Västerås	20	24	20,0
Linköping	126	155	23,0
Simrishamn	55	69	25,5
Landskrona	385	484	25,7
Halmstad	358	475	32,7
Kristianstad	400	548	37,0

Källa: Summariska folkmängdsredogörelser, SCB. Utflyttningslängder från resp. församlings kyrkoarkiv.

Variationerna är mycket stora från den ena församlingen till den andra. En så gott som fullständig överensstämmelse föreligger för Helsingborg, Gävle, Sölvesborg och Örebro, medan i det närmaste fyra utvandrare av tio utelämnats i emigrantförteckningen för Kristianstad. I Halmstad har var tredje och i Landskrona och Simrishamn var fjärde emigrant fallit bort.

Något enhetligt mönster kan svårigen utläsas ur tabellen. Städer med omfattande emigration ligger i toppen såväl som i botten. Det betyder heller inget om den europeiskt inriktade utvandringen dominerade. Endast tre städer sände minst hälften av sina emigranter till Amerika och dessa återfinns alla i tabellens mitt.

Vad säger då en jämförelse av detta slag om emigrantförteckningarnas källvärde? Det faktum, att överensstämmelsen mellan de båda källorna är mycket god, innebär naturligtvis inte att förteckningarna är bra källor. De är lika bra eller lika dåliga som utflyttningslängderna i respektive församling. Den goda överensstämmelsen för Helsingborg och Gävle beror sålunda på, att pastor noga följt utflyttningslängden vid överförandet av uppgifter till emigrantförteckningen.

Några uteslutningar, till följd av återlämnade attester eller på grund av pastors kännedom om eventuell återinvandring, har icke ägt rum.

För Örebro upptar flyttningslängden 13 utvandrare flera än förteckningens 355 emigranter. Denna relativt goda överensstämmelse uppnås i tabellen, när en summering görs i respektive källa för en tioårsperiod. Avvikelserna blir emellertid större, om jämförelsen görs år för år. Vissa år redovisar nämligen förteckningen flera emigranter, än vad som finns upptagna i utflyttningslängden. Detta tycks främst bero på att emigrantförteckningen tar upp personer, som givit sig av utan att ta ut attest. I utflyttningslängden redovisas elva sådana "rymlingar" för år 1867, fem för 1868 och hela 36 för 1870. För det sistnämnda året har emellertid förteckningen ytterligare fyra "rymlingar".

Av de städer som ligger i botten av tabellen är Halmstad särskilt intressant. Kronborg/Nilsson har, såsom ovan nämnts, testat emigrantförteckningen mot husförhörlängden för ett antal folkräkningsår. Den tidiga emigrationen representerades därvid av år 1870, för vilket de fann en fullständig överensstämmelse mellan de båda källorna. I den här föreliggande undersökningen har Halmstad däremot det näst sämsta resultatet. Utflyttningslängden upptar, för perioden 1861—70, 33 % flera utvandrare än vad som finns redovisade i förteckningen. Inte heller denna siffra är emellertid rättvisande, då nästan hela bortfallet inträffar under den första femårsperioden. Av totalt 122 utvandrare upptar emigrantförteckningen bara 25. Enbart emigranter till Amerika rapporterades vid denna tid till Statistiska centralbyrån. För åren 1866—70 uppgår Halmstads på detta sätt oredovisade utvandring endast till 5,6 %.

Ett systematiskt fel av det slag, som så kraftigt förryckte emigrationsstatistiken i Halmstad, har i övrigt endast kunnat påvisas i Västerås. Utvandringen härifrån var, såsom framgår av tabell III, av mycket ringa omfattning under 1860-talet. Enligt Statistiska centralbyråns material emigrerade den förste västeråsbon till Amerika år 1867. Den uppgiften är riktig så till vida, att ingen från staden for till Amerika tidigare under 1860-talet. Däremot förekom det redan 1861, 1862 och 1866 att västeråsbor emigrerade till andra länder. Denna kategori utvandrare redovisades emellertid först från och med 1868 i emigrantförteckningarna för Västerås.

Det är inte bara i Halmstad som bortfallet av utvandrare i summariska folkmängdsredogörelsernas emigrantförteckningar är stort under åren 1861—65. Kristianstads 63 redovisade utvandrare skulle ha varit 135 och Landskronas notering på 116 måste ökas med 53 %. I dessa båda städer kan inte de låga siffrorna i förteckningarna förklaras med en systematisk uteslutning av vissa utvandrargrupper. Kristianstad och Landskrona har en relativt stor oredovisad utvandring också under åren 1866—70 på 22,5 respektive 13,6 %.

Uppställningen i tabell III visar, att diskrepansen mellan de två källserierna är relativt stor i de flesta av de redovisade stadsförsamlingarna under 1860-talet. Den

närmast till hands liggande förklaringen till detta är slarv vid överförandet av uppgifter från den ena källan till den andra.⁹ Amerikaemigrationen är genomgående bättre redovisad än utvandringen till andra länder. Vid genomgången av utflyttningslängden var det säkerligen lätt att observera namnet "Amerika", "N-Amerika", "Norra Amerika" eller vad som nu uppgavs. Det var betydligt större risk, att pastor skulle missa personer, som uttagit betyg till något av våra nordiska grannländer. Här noterades inte alltid nationsnamnet, utan destinationsorterna var mera precist angivna såsom Bornholm, Jutland, Helsingör, Köpenhamn, Helsingfors, Kristiania etc. Vissa av dessa namn kunde lätt förväxlas med svenska orter vid en snabb excerpering i utflyttningslängderna.

En faktor, som i viss utsträckning har påverkat resultatet i tabell III, är återinvandringen och återlämnandet av attester. Uppgifterna, som ligger till grund för tabellen, har framtagits vid arbete som främst varit inriktat på utvandringen från respektive stadsförsamling. Någon systematisk undersökning av återinvandringen har inte företagits. Det är därför endast, då utflyttnings- eller husförhörlängd direkt lämnar uppgift om att en person kvarstannat i, eller återvänt till, församlingen, som hänsyn kunnat tas till detta fenomen. Det olika antalet utvandrare i de båda källorna kan alltså i någon mån förklaras av, att pastor vid upprättandet av emigrantförteckningen utelämnat personer, som enligt vad han visste under året återvänt till församlingen eller kanske aldrig lämnat den. Han skulle ju enligt anvisningarna ta med "de personer, som veterligen från riket utflyttat..." Ett dylikt förfarande från pastors sida skulle kunna ge ett stort utslag för perioden 1861—65 eftersom uppgifterna för dessa år lämnades retroaktivt 1865.

Särskilt dåliga siffror för 1860-talets första hälft uppvisar, som tidigare nämnts, Kristianstad och Landskrona. Båda städerna har en stor omflyttning. Flyttnings- och husförhörlängder är förda på ett sätt som måste betecknas som förhållandevis slarvigt. Det förefaller osannolikt att pastor här skulle gjort några reduktioner vid överförandet av uppgifter till emigrantförteckningen. I mindre församlingar som Laholm och Simrishamn torde sådana hänsynstaganden vara mera vanliga. Städerna var små och pastor borde då ha bättre kunskap om sina församlingsbors förehavanden. Eftersom utvandringstalen är låga i dessa församlingar, behöver antalet strykningar i utflyttningslängdens uppgifter inte bli särskilt många för att skillnaden mellan de båda källorna skall uppgå till 20 à 25 %.

En del av diskrepansen mellan emigrantförteckningens och utflyttningslängdens uppgifter kan alltså förklaras med återinvandring och återlämnade attester. Detta gäller uppenbarligen inte för städer med stor omflyttning såsom Helsingborg, Gävle, Örebro, Landskrona eller Kristianstad. För att få en uppfattning om vad

⁹ Denna huvudförklaring ger också författarna till de uppsatser ur vilka uppgifterna i tabell I hämtats.

ett dylikt agerande från pastors sida kunnat få för effekt på siffrorna i tabell III för några mindre stadsförsamlingar har en mera intensiv studie gjorts för de tre städerna Karlshamn, Simrishamn och Sölvesborg. I de båda förstnämnda städerna har pastor gjort utslutningar bland personer upptagna i flyttningslängden såsom emigranter, men som efter kortare eller längre tid återlämnat attesten. Procentsiffran för den oredovisade utvandringen i tabell III skulle för Karlshamns vidkommande kunna sänkas med knappa två procentenheter till 7,1 %. Reduceringen för Simrishamn skulle bli större eller hela nio procentenheter till 16,4 %.

Sundbärgs ovan nämnda beräkning av den oredovisade flyttningsförlusten visade särskilt höga siffror för 1860-talet. En del av förklaringen till detta har vi funnit i den bristande överensstämmelsen mellan emigrantförteckningarna och utflyttningslängderna. Ett viktigt resultat av denna undersökning är, att man åtminstone inte för 1860-talet kan göra några generella uttalanden om källvärdet hos de summariska folkmängdsredogörelsernas emigrantförteckningar. Källvärdet måste kontrolleras från församling till församling.¹⁰ Systematiska utslutningar av emigranter till europeiska länder har konstaterats i två städer under den undersökta perioden.

2

Hela den oredovisade utvandringens omfattning kan icke fastställas endast genom en kontroll av emigrantförteckningarnas tillförlitlighet. Den som utvandrade utan att ta ut flyttningsbetyg, blev oftast inte noterad i utflyttningslängden och då inte heller i emigrantförteckningen.¹ Vilken omfattning denna form av oredovisad utvandring har är betydligt svårare att fastställa. För amerikaemigranterna erbjuder de s.k. skeppslistorna en kontrollmöjlighet.² För perioden 1879—85 fann Rondahl 75 personer i skeppslistorna för Göteborg, som uppgivit Söderala som utvandringsort men som inte registrerats som emigranter i kyrkböckerna. Dessa 75 utgjorde 20 % av den registrerade utvandringen från Söderala.³

¹⁰ Även om mycket talar för att emigrantförteckningarna blir mera tillförlitliga längre fram i tiden, måste man ställa sig något undrande inför de generella uttalanden några forskare gör beträffande denna källa. Är det verkligen tillräckligt att konstatera god överensstämmelse mellan emigrantförteckningarna och kyrkböckerna för ett par församlingar, när man vill undersöka emigrationen från ett helt län? (t.ex. *Norman*, a.a. s. 16, not 1).

Verkligt skeptisk måste man ställa sig till Tedebrands test av emigrantförteckningarna. Han väljer ut fyra år, 1880, 1885, 1890 och 1895 för Njurunda församling, och ställer förteckningarnas uppgifter om enbart amerikaemigranterna mot utflyttningslängden och kommer därvid fram till slutsatsen: "Det är alltså tydligt att det föreligger en mycket god överensstämmelse mellan de summariska folkmängdsredogörelsernas emigrantlistor och utflyttningslängderna." Trots denna begränsning av den källkritiska undersökningen utnyttjar han förteckningarna, också då han studerar befolkningsutbytet med icke nordamerikanska länder (a.a. s. 72 f.).

¹ För 1860-talet har det dock noterats att "rymlingar" införts i förteckningarna. I vissa fall har detta skett utan att vederbörande återfunnits i utflyttningslängden.

² Angående skeppslistorna se: *Tedebrand* (1976), a.a. s. 88 ff.

³ *Rondahl*, a.a. s. 50 f.

I en bredare undersökning har Tedebrand i Göteborgs skeppslistor påträffat 265 utvandrare med västernorrländska hemorter, vilka inte kunnat påträffas i prästernas listor. Om dessa läggs till de emigranter som utvandrade med flyttningensbetyg, ökar emigrantvolymen med 36 %.⁴

Ingrid Eriksson påpekar i en uppsats, att den officiella statistiken för år 1874 upptar 3.500 emigranter. Skeppslistorna upptar för motsvarande år 4.900 utvandrare. Vid denna jämförelse måste också beaktas, att alla i kyrkoböckerna registrerade emigranter inte kan återfinnas i skeppslistorna. För 1874 borde de officiella utvandringssiffrorna räknas upp med ca 40 %, en siffra som enligt hennes egna kommentarer kanske är väl hög.⁵

De resultat som här refererats måste betecknas som något osäkra. Identifieringsproblemen är stora. Osäkerhet råder om de ortsuppgifter som skeppslistorna ger. I vissa fall är det fråga om födelseort, i andra kyrkoskrivningsort och vidare kan det röra sig om den ort, där vederbörande senast uppehöll sig före utvandringen. Centralorten i ett område är ofta överrepresenterad i skepplists materialet.⁶ Även om de uppgivna siffrorna måste reduceras, står det dock klart, att den oredovisade utvandringen till Amerika hade en betydande omfattning, åtminstone före 1885. Efter denna tidpunkt skulle en emigrant, som tecknade ett utvandringskontrakt vara försedd med utflyttningsbetyg. Tedebrand har emellertid visat, att man inte alltid höll så hårt på den bestämmelsen. En viss olaga utvandring kunde fortgå via de svenska utresehamnarna.⁷

Betydligt vanskligare är det att uppskatta den oredovisade utvandringen till europeiska länder. Till Danmark och andra länder kunde svenskarna bege sig utan att vara försedda med flyttningsbetyg. För denna utvandring finns heller inget skepplists material att tillgå. Den vid Historiska institutionen i Växjö inledda undersökningen rörande register över i Danmark utfärdade "opholdsbøger", kan säkerligen ge ett intressant bidrag till diskussionen kring dessa problem.⁸ Den fråga, som här skall diskuteras, är huruvida det är möjligt att med utgångspunkt från kyrkoböckerna ytterligare belysa frågan om den oredovisade utvandringen, och då främst den som riktade sig till europeiska länder.

3

I utflyttningslängden angavs ibland destinationsorten med orden "obestämd ort". Denna beteckning skulle kunna dölja en utvandring, som man inte önskade diskutera med församlingsprästen.¹

⁴ Tedebrand (1972), a.a. s. 321.

⁵ Eriksson, I.: Passenger lists and the annual parish reports on emigrants as sources for the study of emigration from Sweden (Nordic emigration 1969). Se också Odén (1971), a.a. s. 45 f.

⁶ Tedebrand (1972), a.a. s. 193 f.

⁷ Ibid. s. 194.

⁸ Se Göran Ahlqvists uppsats: Sydsvensk utvandring till Danmark (Scandia 1976: 2).

¹ Odén (1964), a.a. s. 56.

Från flera håll riktades kritik mot "oskicket", att inte vid utflyttningen ange en bestämd destinationsort. I ett ämbetsmemorial år 1862 föreslog chefen för Statistiska centralbyrån, F. T. Berg, att ett ovillkorligt förbud mot utfärdande av utflyttningsbetyg till obestämd ort borde utfärdas. Han hävdade, att personer med dylika attester ofta underlät att skriva in sig i annan församling. Därvid förbigicks dessa vid folkräkningen, de undgick mantalsskrivning och de kanske till och med slapp beväringssplikten.² De argument F. T. Berg här framförde kan förefalla svaga, då det torde ha varit lika lätt att behålla attesten oberoende av vilken destinationsort, som var angiven på den. För övrigt ålåg det arbetsgivare och hyresvärd att tillse, att tjänstefolk och andra anställda lämnade sin flyttningsattest till pastorsämbetet.³ Berg nämnde i sitt memorial inget om att någon utvandring kunde dölja sig bakom begreppet "obestämd ort". Detta kan dock ha berott på att Statistiska centralbyrån vid denna tid inte hyste något intresse för emigrationen.⁴

Användningen av termen "obestämd ort" i flyttningsattesterna minskade med tiden, främst därför att det ställde till viss oreda i kyrkoskrivningsavseende. Uppsala domkapitel meddelade i en cirkulärskrivelse år 1874, att "därest flyttningsbetyg är till obestämd ort utfärdat eller bliver inlämnat till pastorsämbete i annan församling än den till vilken detsamma utfärdats, det skall åligga pastorsämbetet i inflyttningsorten att ofördröjligen underrätta pastorsämbetet i utflyttningsförsamlingen om den ort, där betyget blivit inlämnat". Detta förfarande togs efter även i andra stift.⁵ En del företagna ändringar av den i husförhörslängden antecknade utflyttningsorten kan tyda på, att ett dylikt handlings sätt i vissa fall tillämpades även tidigare. År 1886 stadgades ett förbud att för värnpliktiga utfärda flyttningsbetyg till obestämd ort.⁶ Först i och med 1894 års förordning om kyrkoböckers förande kom det definitiva förbudet. I § 36 mom. 1 stadgades nämligen: "Flyttningsbetyg får icke utfärdas till obestämd ort."

Den i tabell IV redovisade flyttningen till obestämd ort från tre blekingestäder under perioden 1840—72 ger anledning till ett konstaterande. Det var nästan uteslutande en kategori flyttare, hantverkarna, som "försedlades" med betyg utställda på obestämd ort. För gesäller och lärlingar, som flyttade i utbildnings syfte, var framtiden säkert oviss. Även om de visste, till vilken ort de närmast ämnade bege sig, kunde de inte med bestämdhet säga, att de skulle få arbete där. Eftersom de vid utflyttningen inte kunde uppge, var de nästa gång skulle kyrkskriva sig, fick de sina betyg utställda till obestämd ort. Sannolikt hamnade flera

² Ämbetsmemorial avgivet den 1 maj 1862 av chefen för Statistiska Centralbyrån angående formen för flyttningsbetyg m.m.

³ SOU 1938: 41, s. 215 f.

⁴ Se ovan s. 168.

⁵ *Forssell, H.*: Mantals- och kyrkoskrivningsförordningarna (1894), s. 116 f.

⁶ *Ibid.* s. 117.

Tabell IV. Utflyttningen till obestämd ort från tre städer under åren 1840—72.

	Karlshamn		Sölvesborg		Karlskrona			
					amiralitets- församlingen		stads- församlingen ¹	
	antal	% ⁴	antal	%	antal	%	antal	%
1840—44	76	8,9	55	12,9	56	4,5	35	3,3
1845—49	63	8,2	46	10,3	64	4,4	65	3,1
1850—54	77	7,2	33	6,2	68	5,0	11	0,5
1855—59	77	6,6	41	8,0	51	3,1	44	1,9
1860—64	134	9,3	52	8,8	59	2,5		
1865—69	93	5,4	40	6,4	1	0,0		
1870—72	30	3,4	11	3,0	0	—		
Hantverkare i % av antalet flyttare till obestämd ort	93,1		88,8		6,0 ²		84,9 ³	

Källa: Utflyttningslängderna för resp. församling.

¹ För stadsförsamlingen är materialet excerperat endast för åren 1840—60.

² Den låga siffran för andelen hantverkare måste ses mot bakgrunden av den speciella strukturen i församlingen. De som flyttar till obestämd ort härifrån är främst sjömän, artillerister och andra, som var i tjänst vid flottan.

³ För Simrishamn var motsvarande procenttal 97,5.

⁴ Procent av totala antalet utfärdade betyg under resp. period.

av dessa "obestämda" flyttare i utlandet. Omfattningen av denna, i utflyttningslängderna oregistrerade utvandring, kan för 1840- och 1850-talen med stor möda kontrolleras i passjournalerna. För 1860-talet föreligger inte denna möjlighet, varför vi för denna tid blir hänvisade till gissningar. För de hantverkare och andra, som redan vid utflyttningen ur församlingen avsåg att bege sig utomlands men utan att kunna uppge ett bestämt immigrationsland, antecknades på betyg och i utflyttningslängd "utrikes ort".

Bruket av termen "obestämd ort" visade ingen nedgång under de här studerade åren. Möjligen skulle de låga talen för perioden 1870—72 kunna tyda på en mera restriktiv inställning, men en mera sannolik förklaring till nedgången är, att hantverkarna var förhållandevis få bland utflyttarna från Karlshamn och Sölvesborg vid 1870-talets början.

4

En vanlig företeelse under 1800-talet var den s.k. arbetsvandringen. Arbetsvand-
raren lämnade sin hemort för att under längre eller kortare tid tjäna sitt uppehälle
på annan plats. När arbetssäsongen var slut, återvände han hem.

Målet för arbetsvandraren var inte alltid en svensk ort. ”Från Småland, Blekinge, norra Skåne och Halland, och särdeles från de karga skogssocknarna på gränsen mellan dessa provinser” begav sig stora skaror till Danmark för att söka sin tillfälliga utkomst.¹ Till Nordtyskland sökte sig också många säsongarbetare.²

Arbetare av detta slag hade inte för avsikt att lämna sin hemförsamling för att varaktigt bosätta sig på annan ort. De behövde därför inte av pastor försees med flyttningsattest. Däremot skulle de ha en arbetsattest eller ett frejdbetyg.³ Någon påtaglig skillnad mellan dessa båda betygsformer förelåg inte. I en handledning för präster från år 1887 heter det: ”Frejdbetyg äro väl de attester, som oftast utfärdas av pastorsämbetena, emedan de kunna användas i en mängd fall... även till arbetsbetyg.”⁴ Först genom ett kungligt cirkulär år 1865 hade för hela riket gemensamma formulär för de olika betygsformerna fastställts. Före denna tidpunkt, då nödiga föreskrifter för flyttningsbetygs användande saknades, hände det, ”att blotta arbets- och frejdebetyg stundom betraktades såsom likabetydande med utflyttningsbetyg”.⁵

Från och med 1865 förelåg anvisningar om hur de olika attesterna skulle utskrivas, och när den ena eller den andra skulle användas. Trots detta tillämpade skilda präster olika praxis, när det gällde att utfärda betyg för arbetsvandrare. Detta iaktogs redan av samtiden. På uppdrag av Fredrika-Bremerförbundet gjorde Gertrud Adelborg år 1889 en rundresa i södra Sverige för att skaffa sig information om de förhållanden som stod i samband med utvandringen till Danmark. Hon fann snart, att de officiella beräkningarna av utflyttningens omfattning var behäftade med stora fel. Från och med år 1875 var det nödvändigt för en svensk arbetssökande i Danmark att vara försedd med en ”opholdsbog”.⁶ För att få ut en sådan erfordrades det, enligt Adelborg, en i hemförsamlingen utfärdad flyttnings- eller arbetsattest. Den som för andra gången sökte sig till Danmark, hade redan sin ”opholdsbog”, varför vederbörande denna gång inte behövde något prästbevis alls. Vidare fann Adelborg genom intervjuer med

¹ Emigrationsutredningen, bilaga 20, s. 76.

² *Nelson, H.*: Studier över svenskt näringsliv, säsongarbete och befolkningsrörelser under 1800- och 1900-talen (1963), s. 85.

Rosander, G.: Herrarbete. Dalfolkets säsongvisa arbetsvandringar i jämförande belysning (1967), s. 112 ff.

³ Arbetsattesterna var inte föreskrivna i lag men krävdes i viss form för anställning i allmänna arbeten från 1858. Även många privata arbetsgivare fordrade arbetsbetyg. Dylika synes ha varit aktuella ungefär 1840—1910. *Rosander, a.a.* s. 49.

⁴ *Pettersson, C. F.*: Handledning för prester (1887), s. 53.

Metzén, F. W.: Handledning vid affattandet af allmännast förekommande prestbetyg (1882), s. 8 och 16.

⁵ Underdånigt betänkande afgivet den 2 december 1890 af den af Kungl Maj:t tillsatta komité för afgivande af förslag till ordnande af kyrkoskrivningen i riket m.m. (1891), s. 6.

⁶ *Nelson, a.a.* s. 83.

Tabell V. Antalet arbets- och flyttningsbetyg till Amerika, Danmark respektive Tyskland under åren 1850—1899.

	Skatelöv		Tingsås	
	arbetsbetyg	utflyttningsbetyg	arbetsbetyg ¹	utflyttningsbetyg
Amerika	2	796	8	659
Danmark	186	116	1.057	316
Tyskland	156	100	86	41

¹ Noteringarna avser icke enbart nyutfärdade betyg.

prästerna olika uppfattningar hos dessa om med vilket betyg en arbetsvandrare borde fördes. I sin rapport i tidskriften *Dagny* skriver hon: "Men nu säger kyrkoherden i A församling 'Jag lämnar ogärna arbetsbetyg; vilja de utvandra om ock blott för 6 månader, så får de taga utflyttningsattest, de stanna dock ofta kvar i utlandet, och komma de igen skriver jag åter in dem i församlingen. Jag kan på inte annat sätt hålla reda på vilka församlingsbor som äro hemma och vilka äro i främmande land.' Kyrkoherden i B församling säger: 'Jag lämnar i allmänhet endast arbetsbetyg, ty utflyttningsattesten har det svåra med sig, att om en flicka, utskrivna ur församlingen på våren och åter inskriven på hösten, senare vill ingå äktenskap, saknar hon för den tid hon icke varit skriven i församlingen betyg angående hinderlöshet för äktenskap, och jag vågar sålunda ej lysa för henne utan annonsering i tidningarna m.m., vilket vållar mycket bråk.'" ⁷

Riktigheten i Adelborgs iakttagelser bekräftas i några trebetygsuppsatser, som ventilerats vid Historiska institutionen i Växjö. Från Vissefjärda socken i sydvästra Kalmar län gick från och med 1860-talets senare år en strid ström av emigranter till Amerika. Danmarksutvandringen var däremot obetydlig med undantag för 1890-talet. Husförhörslängderna saknar alla uppgifter om utfärdade arbets- och frejdbetyg. Huvuddelen av de emigranter, som från Vissefjärda utattesterades till Danmark under 1800-talets sista decennium var emellertid säsongarbetare. Unga män och kvinnor, vilka i utflyttningslängden betecknades som arbetare, drängar och pigor, flyttade på våren till Danmark och återvände i november eller december.⁸ I Vissefjärda församling försågs, åtminstone under 1890-talet, arbetsvandrarna med flyttningsbetyg. Det innebär, att de redovisades som utvandrare i summariska folkmängdsredogörelsernas emigrantförteckningar.

En motsvarande studie rörande de kronobergska socknarna Skatelöv och Tingsås gav ett intressant resultat, vilket redovisas i tabell V. De båda socknarna hade ungefär lika stor folkmängd under 1800-talet. Tingsås, som ligger längre söderut, hade intensivare flyttningskontakter med Danmark, medan Skatelöv låg

⁷ *Adelborg, G.*: Svenska tjänsteflickors utvandring till Danmark (*Dagny* 1890).

⁸ *Johannesson, a.a.*

Tabell VI. Anteckningar om utfärdade arbets- och frejdbetyg i ett antal städer.

	Danmark	Tyskland
Falkenberg 1861—68	3	
Laholm 1861—69	8	
Simrishamn 1840—72	13	
Ängelholm 1861—72	10	
Sölvesborg 1861—70	6	3
Karlshamn 1861—70	9	1
Kalmar 1861—70	5	

Källa: Husförhörslängderna för respektive församling.

i topp beträffande Tyskland. Det mest frapperande i tabellen är den mycket höga siffran för i Tingsås utfärdade arbetsattester till Danmark. Här har emellertid författaren gjort en intressant iakttagelse. Skatelövs husförhörslängd har endast notiser av typen ”betyg till Danmark”. I Tingsås varvas dessa anteckningar med enbart ordet ”Danmark” i husförhörslängdens anmärkningskolumn. Författaren utgår ifrån, att ”betyg till Danmark” anger nyutfärdade attester, medan enbart ”Danmark” är en notering som pastor gjort, då han, kanske i samband med husförhören, fått vetskap om att någon tillfälligt vistas i eller har varit i vårt södra grannland. Den höga Tingsåssiffran för attester till Danmark skulle följaktligen innefatta dels nya arbetsvandrare, dels sådana som rest utan betyg, kanske därför att de redan hade en opholdsbog. Skatelövmaterialet skulle däremot endast redovisa nyutfärdade attester.⁹ 1800-talets arbetsvandrare till Danmark och Tyskland kunde alltså resa utrustade med flyttningsbetyg, arbets- eller frejdbetyg eller helt i avsaknad av prästbevis.

Stadsborna gav sig inte i lika stor utsträckning som landsbygdens invånare ut på arbetsvandring. Staden var istället målet för vissa kategorier av säsongarbetare.¹⁰ Uppställningen i tabell VI utöver utfärdade arbets- och frejdbetyg visar endast, att personer försedlades till Danmark och Tyskland även på annat sätt än med flyttningsattest. 1860-talets husförhörslängder har systematiskt genomgått också för andra stadsförsamlingar än de som redovisas i tabellen, i jakt på eventuella anteckningar rörande arbetsvandrare. Vänersborg, Halmstad och Landskrona saknar alla spår av utfärdade arbetsbetyg. Trots detta förekom en viss säsongutvandring åtminstone från Landskrona. I stadens inflyttningslängd uppfördes årligen ett antal personer såsom inflyttade från Landskrona. Det är alltså fråga om återlämnade attester. Merparten av dessa ”flyttare” har haft sina attester mindre än ett år, men ändå så länge att de väl har kunnat vara borta under en

⁹ Carlsson, L.: Flyttningar till Danmark och Tyskland från Skatelövs och Tingsås socknar 1850—1899. (Opublicerad trebetygsuppsats 1974.)

¹⁰ Rosander, a.a. s. 264 ff.; Nelson, a.a. s. 80 ff.

arbets säsong. Här möter vi med all sannolikhet arbetsvandrare, som försedlades med flyttningsattester. Vid hemkomsten återlämnade de sina attester och antecknades såsom inflyttade från Landskrona. Var dessa säsongarbetare varit verk samma vet vi däremot inget om.

Pastor i S:ta Maria församling i Ystad utfärdade också flyttningsattester för arbetsvandrare. Ibland utmärktes detta särskilt genom notiser i utflyttningslängden av typen "flyttar till Köpenhamn på arbete", "för att arbeta någon tid" etc. Dessa arbetsvandrare fick inte alltid en anteckning om sin utflyttning i husförhörlängden. Då vissa av dessa flyttningar emellertid noterades, kan man inte få ett mått på arbetsvandringarnas omfattning genom att avläsa skillnaden mellan noteringarna i utflyttnings- och husförhörlängd. Familjeförsörjare, som enligt utflyttningslängden begav sig till Danmark eller Tyskland men som lämnade familjen kvar i Ystad, antecknades aldrig i husförhörlängden som utflyttade. Andra, som år efter år flyttade till Danmark på våren, uppfördes däremot vid varje tillfälle såsom utflyttade i husförhörlängden.

En strid ström av svenskar begav sig från Sydsverige till Danmark och Tyskland under 1800-talets senare del och början av innevarande sekel. I många fall rörde det sig om verklig bosättning i utlandet. Merparten av flyttarna kan emellertid hänföras till kategorin arbetsvandrare. Att med utgångspunkt från svenskt kyrkoboksmaterial kvantitativt bestämma omfattningen av svenskarnas säsongarbete i utlandet är förenat med stora svårigheter. I de fall pastor försedlade även arbetsvandrare med utflyttningsbetyg, kan ett studium av ut- och inflyttningslängder ge gott resultat.¹¹ Beträffande arbetsbetygen är situationen oftast en helt annan. I några församlingar finns åtminstone för vissa perioder utförliga förteckningar över utfärdade arbets- och frejdbetyg.¹² Det måste här understrykas, att prästerna inte var skyldiga att föra längder över utfärdade arbets- och frejdbetyg. När anteckningar om dylika attester förekommer i husförhörlängden, behöver det sålunda inte innebära, att alla sådana redovisats. Saknas noteringar helt, betyder det inte, att arbetsbetyg ej utfärdats. Till detta kommer, att många arbetsvandrare säkerligen begav sig iväg utan något prästbevis alls. Den arbetsvandrare, som hade en "opholdsbog", hade ju inte användning för någon attest.

Nöjer man sig med att studera nettoeffekten av flyttningarna från Sverige till Danmark och Tyskland, kan man utgå från summariska folkmängdsredogörelsernas emigrant- och immigrantförteckningar eller ännu hellre från de skilda församlingarnas kyrkoböcker. Då missar man emellertid helt arbetsvandringen

¹¹ T.ex. Johannessons tidigare omnämnda uppsats rörande Vissefjärda.

¹² *Rosander*, a.a. s. 22 ff. Leksand, Gagnef och Mockfjärd har omfattande attestförteckningar. Nelson, som försökt spåra dylika, anser att övriga attestförteckningar, som han har funnit, är små och i största antalet fall har karaktär av tillfälliga anteckningar som är statistiskt värde lösa. *Nelson*, a.a. s. 21. Rosander påvisar dock i sin recension av Nelsons arbete (RIG 1963) flera omfattande attestförteckningar.

som var ett synnerligen viktigt inslag i flyttningsrörelsen.¹³ Säsongarbetet var ett verkligt alternativ till emigration eller inflyttning till städer och industriorter.¹⁴

5

I huvudsak är det flyttare utrustade med flyttnings- eller arbetsbetyg som hittills figurerat i uppsatsen. Gemensamt för dessa var, att de före avfärden kontaktade pastor för att erhålla lämplig attest. För folkmängdsförhållandena i hemförsamlingen var det ointressant, att arbetsvandrare ibland gav sig iväg utan att i förväg underrätta pastor. När arbetsssäsongen var slut, återvände de ju hem igen.

Många arbetsvandrare, som med eller utan arbetsbetyg sökte sig till andra länder, blev av olika skäl kvar där. De försvann alltså från hemförsamlingen utan att ha uttagit vederbörligt flyttningsbetyg. Därmed är vi inne på frågan om den olagliga utvandringen och dess omfattning. Uraktlåtenhet att uttaga flyttningsbetyg har ansetts vara den främsta orsaken till den bristande överensstämmelsen mellan den verkliga emigrationen och den redovisade.¹

Den som flyttade från en församling till en annan, skulle vara försedd med ett av pastor i utflyttningsförsamlingen utfärdat betyg. Detta fastslogs redan år 1735

¹³ Den som vill studera emigrationen från en församling eller en region i Sydsverige, kan inte nöja sig med den officiella statistikens uppgifter. Arbetsvandringen måste med i bilden, såsom exempelvis skett i Wiréns tidigare anförda avhandling rörande emigrationen från Blekinge. Jfr *De Geer, E./Wester, H.*: Utrikes resor, arbetsvandringar och flyttningar i Finland och Vasa län 1861—1890 (1975).

¹⁴ De Geer/Wester arbetar med begreppet ”befolkningsrörlighet”, vilket innefattar resor, arbetsvandringar och flyttningar. Författarna påpekar också att migrationsforskare inom ämnet historia först på senare år riktat intresset mot arbetsvandringarna (a.a. s. 13).

Rondahl fann sålunda i Ljusnebolagets penningböcker, att under åren 1876—85 mellan 50 och 70 % av de anställda vid företaget var säsongarbetare. I siffror innebar detta en lägsta notering på 409 säsongarbetare för år 1881 och en högsta på 604 för året 1884. Detta betyder, att antalet säsongarbetare bara vid Ljusne sågverk överstiger den totala årliga kyrkobokförda inflyttningen till Söderala kommun.

I sin recension av Rondahls avhandling visar *Anders Norberg* (Intensivstudie av Söderala, HT 1973), att antalet icke kyrkoskrivna arbetare i Söderala var betydligt större än vad som framgick av Rondahls siffror. I födelse- och dopböcker liksom i död- och begravningsböcker fick han fram uppgifter om personer, som vistats i Söderala, utan att ha varit skrivna där. Rondahls material kompletteras också med uppgifter ur inkvarteringsböcker, som påträffats i Ljusnearkivet. Norberg kan med utgångspunkt från detta material slå fast att säsongarbetarna i viss utsträckning hade familjerna med sig, och vidare att det fanns en ur folkbokföringssynpunkt dold befolkning i Söderala.

I Söderala liksom i hela den norrländska sågverksbygden (*Rosander* (1967), a.a. s. 274) sysselessått sålunda såväl säsongarbetare, vars rörlighet icke registreras i flyttningsstatistiken, som i denna upptagna personer av vilka vissa i praktiken var arbetsvandrare som uttagit flyttningsbetyg. När migrationsforskaren för områden av detta slag skall redovisa flyttningsintensitet, migrationsmönster etc., är han emellertid hänvisad till den officiella flyttningsstatistiken (t.ex. *Rondahl*, a.a.; *Tedebrand* (1972) a.a.). Vilken är då den verklighet, som forskarna vill belysa med hjälp av detta siffermaterial?

¹ Emigrationsutredningen, betänkandet, s. 595 f. *Odén* (1964), a.a. s. 55.

i en kunglig stadga.² I god tid före flyttningstiden i oktober pålyste pastor från predikstolen, när de som ämnade flytta ut ur församlingen, borde inställa sig hos honom för ”anteckning och förhör”. Senare upplästes från predikstolen namnen på dem, som uttagit flyttningsbetyg.³ Något hinder mot att lämna församlingen utan att anmäla sig hos pastor fanns dock inte. De regler, som gällde vid inflyttningen i den nya församlingen, motverkade emellertid i vid utsträckning en alltför stor försummelse i detta avseende. Enligt 1812 års förordning angående mantals- och skatteskrivning skulle den inflyttande, vid en riksdalers plikt, före mantalsskrivningen och senast den 20 oktober hos pastor förete flyttningsattest. Detta datum framflyttades år 1825 till den 15 november. En ny mantalsskrivningsförordning kom år 1861, enligt vilken plikten höjdes till 2 riksdaler och 50 öre. Vidare stadgades, att flyttningsbetyget skulle avlämnas inom 14 dagar efter inflyttningen och senast den 8 november. Ägde inflyttningen rum mellan detta datum och årets slut, skulle attesten lämnas inom 8 dagar.⁴

När utflyttningen gick till ett främmande land var situationen delvis en annan. Här bortföll, åtminstone för dem som varaktigt ämnade bosätta sig i utlandet, betygsproblemet på inflyttningsorten. Såsom främst legitimationshandling fyllde betyget en viss funktion för emigranten, varför det kunde ligga i dennes intresse att ha en dylik attest. I 1884 års förordning angående utvandrarens förskaffande till främmande världsdel stadgades, att utvandringskontrakt mellan agent och utvandrare inte fick uppgöras ”därest ej behörigt till främmande land ställt utflyttningsbetyg företes av utvandraren”.⁵ Den som ville emigrera utan att sluta kontrakt med någon agent, behövde inte heller nu uppvisa flyttningsbetyg. Det samma gällde utvandrare, som reste över norska, danska eller tyska hamnar. Om dessa heter det i emigrationsutredningen, att de ”understundom av ren vårdslöshet underlåta att uttaga betyg, även när intet hinder därför möter”.⁶ Kravet på utflyttningsbetyg i samband med tecknandet av utvandrarkontrakt tycks för övrigt inte ha efterlevts i full utsträckning.⁷ Det är dock troligt, att man före 1884 i högre grad underlät att ta ut betyg inför utvandringen. För det stora flertalet förelåg åtminstone före 1890-talet ingen annan orsak till uraktlåtenheten att uttaga flyttningsbetyg än just vårdslöshet.⁸

Den som utflyttade ur sin hemförsamling utan att anmäla detta för pastor, kom normalt inte att upptagas i utflyttningslängden och följaktligen inte heller i

² Underdånigt betänkande . . . , s. 66.

³ *Åsbrink, P. G.*: Pastoralkalender för Upsala erkestift. (1852), s. 22; *Welander, P.*: Pastoralkalender för Vexjö stift (1868), s. 16.

⁴ SOU 1938: 41, s. 215 f. *Lext*, a.a. s. 81 f.

⁵ § 5, mom. 1. Förordningen är återgiven i Emigrationsutredningen, bilaga 2, s. 16 f.

⁶ Emigrationsutredningen, bilaga 2, s. 9 *Odén* (1964), a.a. 55.

⁷ *Tedebrand* (1972), s. 194.

⁸ År 1893 infördes förbud för värnpliktig, som ej fullgjort sin tjänstgöring, att utvandra utan särskilt tillstånd.

emigrantförteckningen, om det nu gällde en flyttning till annat land.⁹ Trots att personen ifråga lämnat församlingen, stod han kvar i husförhörslängden. Redan tidigare hade detta förhållande ställt till trassel vid mantalsskrivningen. Den som försvunnit ur församlingen på detta sätt, gjorde som regel sorti ur husförhörslängden i samband med uppläggningsen av en ny bok. När från och med 1860 folkräkningarna tillgick så, att utdrag ur husförhörslängderna insändes till Statistiska centralbyrån, kom kvarstående obefintliga att orsaka felaktigheter i folkmängdsuppgifterna. För att råda bot på missförhållandena i samband med mantalsskrivningen, stadgades i en förordning år 1861, att obefintliga personer skulle avföras ur mantalslängderna. Ett sådant avförande skulle ske, om personen ifråga vid mantalsskrivningen inte uppehöll sig på orten, trots att han inte anmält sig som utflyttad, och om bortovaron inte kunde anses vara av tillfällig natur.¹⁰ År 1865 utsträcktes detta förfarande till att gälla också husförhörslängderna. De som vid mantalsskrivningen befunnits vara obefintliga, skulle nu "överflyttas till ett vid slutet av den egentliga husförhörslängden öppet lämnat rum för en, med utsatt årtal år för år fortgående anteckning av de inom församlingen icke befintliga personer, som vid mantalsskrivningen blivit å den . . . särskilda förteckningen uppförde".¹¹

En person, som överfördes till obefintlighetslängden, betraktades som utflyttad ur församlingen. Han uppfördes i utflyttningslängden, antingen på samma sätt som en vanlig utflyttare, eller också på så sätt, att en klumpsumma angavs i längden för samtliga, som under året överfördes till längden för obefintliga.¹² Vid insändandet av utdragen ur husförhörslängden medsändes även en avskrift av obefintlighetslängden.

Tillämpningen av de nya bestämmelserna om förandet av särskild längd över obefintliga kom att i hög grad variera från församling till församling. I Karlshamn och Sölvesborg föregreps 1865 års bestämmelser i och med att särskilda absentlistor började föras redan 1861. Däremot saknas dylika längder i Karlskrona Amiralitetsförsamling, Simrishamn, Falkenberg och Ystad för hela 1860-talet.¹³

⁹ I vissa fall hände det, att pastor i utflyttningslängd och emigrantförteckning förde upp personer, som flyttat utomlands utan att ha uttagit attest. Se ovan s. 174.

¹⁰ Nädig förordning den 20 juli 1861 angående mantals- och skattskrivnings förrättande, § 8, mom. 7. *Forssell*, a.a. s. 8 f.

¹¹ Kongl Maj:ts nådiga cirkulär till consistorierna av den 20 januari 1865. *Rydén*, a.a. s. 363.

¹² I de summariska folkmängdsredogörelserna inräknades de bland utflyttarna ur församlingen. Ibland angavs i dessa hur stor del av utflyttarna, som utgjordes av personer, som överflyttats till obefintlighetslängden.

¹³ Detta kan bero på att de kommit bort. I Ystad, S:ta Maria församling antecknades i utflyttningslängden 1871 och 1872 att 42 resp. 15 personer överförts till obefintlighetslistan. Någon sådan kunde jag emellertid inte återfinna i kyrkoarkivet.

Det överförande av obefintliga, som företogs i Karlshamn före 1865, gjordes tydligen väldigt restriktivt. En ökning av antalet utflyttare från normalt ca 300 per år till över 700 år 1865 orsakades främst av att obefintliga avfördes från husförhörslängden.

Ett vanligt förfarande var, att överförandet av obefintliga uppsköts till folkräkningsåren, varför utflyttningsstalen för dessa år kraftigt skjuter i höjden. Detta är i en rad städer särskilt märkbart för år 1880.¹⁴

Medan det i vissa församlingar inträffade, att de obefintliga endast avfördes vid folkräkningsåren och kanske inte ens då, hände det, att prästerna i andra församlingar var synnerligen generösa med att överföra personer till obefintlighetslängden. Det senare var en naturlig följd av ett rigoröst iakttagande av lagens bokstav. Enligt bestämmelserna skulle en person avföras såsom obefintlig, så snart det vid en mantalsskrivning saknades upplysning om hans vistelseort. Detta medförde ett ständigt överförande av personer till och från obefintlighetslängden. En annan svårighet var, att de obefintliga ibland sammanblandades med personer, som enligt 1894 års förordning angående kyrkoböckernas förande, skulle samlas under rubriken "å församlingen skrivne". Här skulle upptas sådana, som var skrivna i församlingen, men som för en längre tid vistades på en annan ort såsom på hospital, i fängelse etc. Dylika listor förekom redan tidigare i husförhörslängderna, men ofta utan att skillnaden mellan dessa och obefintlighetslängderna var klar.

När en i obefintlighetslängden upptagen person återvände till församlingen, överfördes han via inflyttningslängden till husförhörslängden. Om pastor fick kunskap om, att en där införd person avlidit, fördes denne på motsvarande sätt via inflyttningslängden till dödboken. Önskade däremot en "obefintlig" ta ut flyttningsattest, antecknades han utan vidare åtgärd, såsom utflyttad i längden över obefintliga.

Det är mycket svårt att mäta omfattningen av den utvandring, som förblev oredovisad på grund av de flyttandes uraktlåtenhet att uttaga flyttningsbetyg. Före den tid då särskilda längder över obefintliga började föras, stod dylika personer kvar i husförhörslängden tills dess en ny sådan upplades. Anteckningar av typen, "lär vistas i Danmark", "rymd till Amerika" etc. pekar på flyttare av detta slag. Det är dock långt ifrån säkert, att pastor, när han fick kännedom om att en av hans församlingsbor vistades i utlandet, nöjde sig med att göra en anteckning härom i husförhörslängdens anmärkningskolumn. Det finns många exempel på, att han på sedvanligt sätt noterade vederbörande som utflyttad.¹⁵

I och med att 1865 års bestämmelse om avförandet av obefintliga kom att tillämpas på högst varierande sätt, blev inte obefintlighetslängderna någon säker källa för en undersökning av denna del av den oredovisade emigrationen. Personer, som borde finnas i dessa längder, kvarstod ibland i husförhörslängderna, medan förhållandet var det omvända på andra håll. Inte heller de klara bestämmelserna om hur man skulle förfara då en obefintlig "kom till rätta" följdes av

¹⁴ T.ex. i Linköping, Norrköping och Skänninge. *Johansson, R.*: Rörligheten i Östgötastäderna, 1860—1890 (opubl. lic.-avhandling 1970 vid Lunds universitet), s. 16 f.

¹⁵ Se ovan s. 174 och tabell VII.

Tabell VII. Antal personer som enligt husförhålls- och obefintlighetslängd utvandrat utan att utflyttningsbetyg.

		Antal utvandrare		Den oredovisade utvandringen i % av den redovisade
		utan attest	med attest	
Halmstad	1862—72	45 ¹	661	6,8
Vänersborg	1861—72	18 ²	171	10,5
Varberg	1857—75	22	—	—
Laholm	1861—69	5	37	13,5
Landskrona	1840—72	135	1.129	12,0
Landskrona	1861—72	52	538	9,7
Simrishamn	1840—72	17	161	10,5
Ängelholm	1861—72	2	145	1,4
Kalmar	1861—69	0	212	—
Ystad	1845—70	12 ³	797	1,5
Sölvesborg	1861—70	25	145	17,2
Karlshamn	1861—70	28	211	13,3

¹ Ytterligare 18 personer hade utan attest flyttat till Amerika. Dessa hade dock upptagits i utflyttningslängden, som regel sist under respektive år.

² 16 av dessa hade enligt anteckningarna i husförhållslängden uttagit attest. De var också på vederbörligt sätt strukna i längden. Trots detta har de inte upptagits i utflyttningslängden eller kommit med i emigrantförteckningen.

³ Gäller endast S:ta Maria församling i Ystad.

prästerna. Ett vanligt fel var, att en "obefintlig" som önskade erhålla ett flyttningsbetyg, infördes i utflyttningslängden. Detta medförde att flyttningen som sådan blev dubbelförd. Rörde det sig om en utvandring kom denna att upptas i statistiken under ett annat år, än då den egentligen ägt rum.¹⁶

I tabell VII har en sammanställning gjorts över olaglig utvandring från ett antal stadsförsamlingar. För att en person skall komma med i tabellen, måste två villkor vara uppfyllda. Pastor måste ha känt till att vederbörande befann sig utomlands, och vidare måste han ha noterat denna sin kunskap i husförhålls- eller obefintlighetslängd. Sammanställningens siffror är alltså i hög grad minimsiffror. Få anteckningar om att församlingsbor vistas i annat land kan bero på, att pastor inte forskat i saken eller åtminstone varit sparsam med anteckningar härom i längderna.

Ett resultat som kan synas oväntat är, att Amerikautvandrarerna i flertalet av de undersökta församlingarna är överrepresenterade i förhållande till deras andel av den totala emigrationen från respektive församling. Detta skall säkerligen ses

¹⁶ Före 1894 fördes inte de obefintliga i en särskild bok, utan de överflyttades "till ett vid slutet av den egentliga husförhållslängden öppet lämnat rum". Vid uppläggandet av en ny husförhållslängd, vilket i de flesta fall skedde vart femte eller vart tionde år, överfördes även denna lista. Dubbelräkningar och andra misstag är vanliga vid arbetet med dessa listor.

Tabell VIII. Den oredovisade emigrationen i procent av den redovisade under perioden 1861—70.

Kalmar	9,3
Ängelholm	15,6
Sölvesborg	20,0
Karlshamn	22,2
Vänersborg	31,1
Landskrona	39,2

Källa: Summariska folkmängdsredogörelserna, SCB. Husförhörlängder och obefintlighetslängder från respektive församlings kyrkoarkiv.

mot bakgrund av att flyttningar till Amerika, under denna tidiga period, ännu var något relativt nytt. Man visste vilka som farit dit. En resa till Danmark, Norge eller Tyskland var inte något märkvärdigt, men en flyttning till Amerika uppfattades som något definitivt. Därför kan vi utgå från att de som olagligt utvandrat till Amerika, i högre grad än andra rymlingar fick den nya vistelseorten noterad i husförhørs- eller obefintlighetslängden. Av samtliga i obefintlighetslängden upptagna har endast 20 à 30 % fått en anteckning om vistelse i annat land. Kanske har flera av de obefintliga hamnat i Danmark eller Tyskland. Inför de här redovisade resultaten måste också påpekas, att arbetsvandringarna ännu inte nått sin största omfattning.¹⁷ Vidare utgick dessa i främsta rummet från landsbygden.

En sammanställning av den oredovisade emigrationens omfattning, dvs. en summering av personer, som utelämnats i emigrantförteckningen och sådana som utflyttat utan flyttningsbetyg, men för vilka vistelseland uppgivits, har gjorts i tabell VIII.

De stora variationerna mellan de skilda församlingarna, som framkom i tabellerna III och VII måste med nödvändighet återkomma här. Eftersom excerperingen och sammanställningen av materialet gjorts med helt andra syften än att fastställa den oredovisade utvandringen, har det bara varit möjligt att ta med sex städer i tabell VIII. Några direkta slutsatser kan inte dras ur detta begränsade antal redovisade församlingar.

Om de sex städerna i tabellen ovan behandlades som en enhet, skulle den sammanlagda oredovisade utvandringen uppgå till cirka 24 %. Här skulle vi alltså hamna nära den siffra Sundbärg uppger för den oredovisade nettoemigrationen under 1860-talet. En dylik räkneoperation visar bara hur intetsägande en "medeltalssiffra" är, och hur omöjligt det är att generalisera utifrån dessa oenhetliga undersökningsresultat.

¹⁷ Nelson, a.a. s. 82 ff.

6

Låt oss sammanfatta. Sedan 1861 föreligger en officiell svensk emigrationsstatistik. Grunden för denna är de emigrantförteckningar, som bifogades de summariska folkmängdsredogörelser, som årligen insändes från landets alla församlingar till Statistiska centralbyrån. Emigrantförteckningarna har under senare år utnyttjats av flera forskare, som studerat utvandringen från olika områden i Sverige.

Redan i samband med emigrationsutredningen konstaterades, att den officiella statistiken inte registrerade all utvandring. På statistisk väg fastställdes den oredovisade nettoutvandringen för 1860-talet till 20 % av den redovisade mot 12 % för det följande årtiondet. En ännu större oredovisad utvandring anser sig de forskare kunna påvisa, som ställt emigrantförteckningarna mot de s.k. skeppslistorna. När samma forskare ändå använder sig av emigrantförteckningarna beror detta på att materialet finns samlat på ett ställe, och att det är relativt lättbearbetat. Vidare har man funnit, att förteckningarna ger samma uppgifter som de enskilda församlingarnas utflyttningslängder. Genom detaljstudier av emigrantförteckningar och utflyttningslängder i en eller ett par församlingar har man nämligen funnit en god överensstämmelse mellan dessa båda källor. Detta resultat, som i och för sig var naturligt, har sedan generellt tillämpats på källmaterialet från samtliga församlingar inom den region, vars emigration man velat undersöka. Problemet med den oredovisade emigrationen kan man i princip endast komma förbi genom att utgå ifrån, att den fördelar sig jämt på olika kategorier av utvandrare, när det gäller social bakgrund, utvandringsmål etc.

Kyrkoboksmaterialet tillåter endast ett fastställande av minimisiffror för den oredovisade utvandringen. Den här gjorda undersökningen tyder dock på, att denna hade en större omfattning än vad Sundbärg hävdade i emigrationsutredningen. Vidare kan man med säkerhet säga, att den oredovisade utvandringen inte hade samma struktur som den redovisade. Emigrationen till europeiska länder har i större utsträckning än amerikautvandringen fallit utanför statistiken. Medan flyttningen till Amerika från början var inriktad på verklig emigration och först senare i viss utsträckning kan betecknas som arbetsvandring,¹ hade kontakterna med Danmark och Tyskland i stor utsträckning karaktären av säsongarbeten som i sin tur ledde över till verklig utvandring.

Det har också konstaterats att prästerna behandlade arbetsvandrarerna på olika sätt. Vissa präster utrustade säsongarbetarna med vanliga flyttningsbetyg, varför dessa alltså kommer med i emigrantförteckningarna och då också i statistiken. De säsongarbetare, som av pastor fick arbetsattester, eller som reste utan att ta kontakt med pastor förblev oregistrerade.

Två huvudorsaker till diskrepansen mellan verklig och registrerad utvandring

¹ *Tedebrand* (1972), a.a. s. 167.

har påpekats i uppsatsen. För det första kom all emigration från början inte till pastors kännedom. I husförhålls- och obefintlighetslängder har uppgifter framtagits rörande personer, som utvandrat utan att anmäla detta för pastor. Obefintlighetslängderna visade sig vara svåra att bearbeta. Endast ca 20—30 % av de där upptagna personerna hade försetts med notiser av typen "vistas i Amerika", "gift i Danmark" etc. Bland de "obefintliga", vars vistelse i annat land kunnat fastställas, var amerikautvandrarerna klart överrepresenterade.

Misstanken, att den i utflyttningslängderna förekommande destinationsangivelsen "obestämd ort" kunde dölja en utflyttning, som man inte ville diskutera med pastor, har inte kunnat bekräftas. Det var nästan uteslutande hantverkare, som försedlades med attester utställda på detta sätt. Sannolikt hamnade flera av dessa hantverkare i utlandet, men i den mån de redan vid uttagandet av flyttningsbetyget ämnade bege sig till annat land, utställdes attesten dit, eller också försågs den med orden "utrikes ort".

En andra stor felkälla i emigrationstatistiken har uppkommit till följd av bristande överensstämmelse mellan emigrantförteckningarna och utflyttningslängderna. Felaktigheter och slarv från prästernas sida framstår som den främsta förklaringen till att personer upptagna i utflyttningslängden inte överförts till emigrantförteckningen. Överensstämmelsen mellan de båda källorna varierade under 1860-talet starkt från församling till församling. Systematiska fel har begåtts så till vida, att man i två av de hittills undersökta församlingarna har satt likhets-tecken mellan emigrant och amerikafarare. Övriga utvandrare har förblivit oredovisade. Genomgående var emigrationen till Amerika bättre registrerad än utvandringen till europeiska länder. Under 1860-talet, och säkerligen också senare, måste emigrantförteckningarnas källvärde prövas från fall till fall. Något generellt fastställande av förteckningarnas tillförlitlighet kan svårligen göras.

Registration of Migrants

There are official Swedish emigration statistics dating from 1861 based on reports from the various parishes. For a variety of reasons these reports are not wholly reliable. Not all emigration was reported to the Central Bureau of Statistics, for many people left the country without informing their local priest. This omission to obtain a change-of-address certificate has been regarded as the chief explanation of the discrepancy between actual and recorded emigration.

The present essay also cites other sources of error. Especially prevalent in the 1860s was carelessness in transferring details from the change-of-address registers to the emigration reports that were sent to the Central Bureau of Statistics. The variations between the parishes investigated, at least during the decade mentioned, are so great that it is impossible to generalise as to the size of the error. In two instances, there was found to be a systematic error, which was due to the emigration to America alone being recorded. The emigration to America is consistently better accounted for than that to Europe.

The extent of the emigration which did not primarily come to the knowledge of the priest, owing to the migrant's failure to obtain a change-of-address certificate, is not easy to assess in the church records. The catechetical records and registers of untraceable persons are difficult to penetrate and provide only minimum figures.

The labour migration—seasonal movements from the home parish to a place of work in another district in Sweden or abroad—was periodically large and comprised the majority of migration contacts between southern Sweden and Denmark. Since the priests issued change-of-address certificates to labour migrants as well, some of these were registered as emigrants. To the extent that a priest made a record of labour certificates issued, a thorough study of the remarks columns of catechetical records may provide some idea of the degree of labour migration. However, since many people departed without letting their priest know, the picture will be incomplete. Perhaps Danish material, registers of “opholdsbøger” issued, can provide the necessary assistance in order to chart this important part of the Swedish-Danish migration contacts.